

Eugen Kvaternik u interpretaciji Augusta Česarca

Pojava mladoga pravaštva, ideologija njegovih vođa, a osobito ličnost Eugena Kvaternika predstavljaju značajno tematsko područje u Česarčevu publicističkom i književnom opusu.

Pokušat ću tu tvrdnju osvijetliti najprije osvrtom na publicistiku.

Krug tema kojima se Česarec bavio u svojoj publicističkoj prozi vrlo je širok, pretežno usmjeren na razmatranje novijih, suvremenih pojava iz područja društveno-političkog i kulturno-umjetničkog.

Ovdje se nameću pitanja: 1. Kakav je bio kvantitativni i kvalitativni odnos radova posvećenih razmatranju mladoga pravaštva s ostalim publicističkim tekstovima? 2. U kakvim je prilikama došlo do toga da se Česarec stao specijalnije zanimati tom problematikom, u koju se uklapa i životni udes Eugena Kvaternika?

U prvo vrijeme, dvadesetih godina, Česarec je bio intenzivno zaokupljen iznošenjem svojih dojmova iz susreta s mladom Sovjetskom Republikom, pa se u većem dijelu svoje publicistike bavio sovjetskim temama. Usporedo s tim pratio je političke i kulturne prilike u zemlji: sudjelovao je, s jednim opširnim i značajnim prilogom, u diskusiji koja je u *Borbi* 1923. pokrenuta o nacionalnom pitanju;¹ u brojnim člancima podvrgao je analizi i oštroj kritici reakcionarni centralistički sistem, tadašnju vladavinu građanskih stranaka; objelodanio je poznati i živo pisani ogled o Svetozaru Pribičeviću (1924) i na širokoj osnovi izvedenu raspravu o Stjepanu Radiću (1925), a zatim, uoči uvođenja diktature, prihvatio se uređivanja tjednika »Zaštita čovjeka« (1928) odlučno ustajući protiv nasilja i surovosti širom zemlje.

Djelatnost koja je ovdje ukratko navedena može se označiti kao stožerna u publicistici na kojoj je A. Česarec radio u prvom međuratnom desetljeću. Na pravaštvu i na ideologiji njegovih vođa nije se posebno zadržavao. Ipak tu temu nije posve mimoišao, pa je u ponekim tekstovima iznio mnogo značajnih i vrijednih zapažanja. Mislim pri tom u prvom redu na studiju o Stjepanu Radiću, u kojoj se nije ograničio na analizu Radićeve ličnosti i njegove ideologije, nego je razmatrao i karakteristične tendencije koje su izbijale u toku prethodnih desetljeća, pa se u vezi s tim doticao teme pravaštva, govorio je o smjernicama pravaške politike i o sudbini pravaškog pokreta. U knjizi nailazimo na mnoge ocjene koje se bitno ne razlikuju od pogleda što će ih iznijeti desetak godina kasnije, kao npr. kad za one koji su se predstavljali kao sljedbenici Starčevića i Kvaternika ističe da su se okrenuli »na onu stranu koju je nekada sam Starčević *negirao* . . .«. »Slučaj je dovoljno poznat — kaže Česarec na jednom

¹ A. Česarec, Nacionalno pitanje i naši zadaci, *Borba* (Zagreb), 1923, br. 30—33, 16.. VIII—6. IX.

mjestu — proveli su ga Starčevići baštinici, *frankovci*: pokret je, *u krajinu servilnost zagazivši*, bio izveden na stranu Beča i bečkog dvora.«² Vrijedno je također ukazati na komponentu, neprestano prisutnu u djelu, koja se svodi na isticanje *kvalitete smjelosti* u političkom životu i, u isto vrijeme, na oštru osudu jakih tendencija oportunitizma (v. str. 11); *u ovom stavu*, koji je snažno prožimao životni put Augusta Cesarca, možemo naći neke elemente koji su pridonijeli njegovu zanimanju i specifičnom odnosu prema rakovičkom ustaniku.

Svoju publicističku prozu nastalu tridesetih godina Cesarec je pretežno usmjerio na borbu protiv fašizma. O problemu fašizma i o opasnosti od fašističke agresije pisao je, između ostaloga, u svojim »Pismima iz Francuske«, koja je od 1938. objavljivao u *Novoj riječi*, pa zatim u knjizi »Španjolski susreti« (1938), a uporedo s tim veći broj napisa posvetio je propagatorima fašizma u našim krajevima. Još 1934. stao je ukazivati na očigledne i opasne tragove hitlerizma, najprije u članku »Hitlerizam kod nas« (*Danas*, 1934, br. 2), a zatim, donekle, u članku »Hrvatskoj straži« (*Danas*, 1934, br. 4); nastavio je s tom antifašističkom djelatnošću u toku daljnjih godina, pa se u razdoblju od 1938—1941. prihvatio da u nizu rasprava i članaka prikaže pojavu pravaštva i osvijetli političko-društvena shvaćanja njegovih osnivača, Ante Starčevića i Eugena Kvaternika, na koje su se frankovci i klerikalci pozivali i proglasili ih svojim učiteljima.

Nema sumnje da se Cesarec tom temom, a osobito ličnošću Eugena Kvaternika, bavio i prethodnih godina, još u vrijeme dok je, u toku tridesetih godina, živio izvan domovine (u Rusiji, pa Francuskoj itd.). O tome je on podosta kazao u uvodnoj glavi dramskog teksta »Sin domovine«, koji je štampao 1940, a govorio je o tome i u nekim intervjuima.

Međutim, spomenute okolnosti, umnogome specifične, dovele su do toga da je Cesarec sada, pri kraju tridesetih godina, stao još intenzivnije proučavati epohu pravaštva, a u prvom redu djelovanje Eugena Kvaternika, pa se to ogleda i u njegovoj publicističkoj i književnoj djelatnosti. Cesarec je osjećao potrebu da reagira na neke stavove i interpretacije Starčevića i Kvaternika koje su iznošene u profašističkoj štampi. Razumije se da je taj moment, koji je, dakle, bio nov i vrlo značajan poticajni faktor, imao utjecaja i na određenu problemsku usmjerenost objavljenih priloga.

Moglo bi se ipak reći za publicistiku s temom o pravaštvu, nastalu u razdoblju od 1939. do 1941, da je dvojake prirode. Oni članci koji su izlazili u novinama, u tjedniku *Nova riječ*, imali su pretežno polemički karakter. Tekstovi objavljeni u časopisu *Izraz*, četiri solidno rađene i značajne rasprave o Eugenu Kvaterniku i njegovu vremenu, pisane su uglavnom analitički mirno.

U tjedniku *Nova riječ* Cesarec je najprije štampao opširniji članak pod naslovom »O hrvatsko-zapadnoj politici Kvaternika i Starčevića« (1939, br. 122). Ako iz tog priloga pokušamo izvući ono što čini okosnicu, mogli bismo izdvojiti nekoliko momenata. Tu nailazimo najprije na tvrdnju o demokratizmu i slobodarskom duhu pravaških vođa; ta tvrdnja, ponovljena više puta, ilustrirana je nizom karakterističnih citata iz Kvaternikovih tekstova objavljenih u listu *Hrvatska* (1869), pa već u tome mo-

² A. Cesarec, Stepan Radić i republika, Zagreb 1925, str. 11.

žemo nazrijeti crte vlastitog izučavanja manje poznate građe. Težište je, međutim, na osvjetljavanju vanjskopolitičke koncepcije Kvaternika i Starčevića, na izlaganju o njihovoj dugogodišnjoj zapadnoj orijentaciji, »s naslonom u prvom redu na Francusku«, i to Francusku Napoleona III. Iz analize koju je dao Cesarec je želio izvući *potrebne pouke* u tadašnjoj političkoj situaciji, pa je to, očito, i bio osnovni motiv koji je imao na umu pri pisanju.

Cesarec je naglasio, razmatrajući temu, da je hrvatsko-zapadna orijentacija Kvaternika i Starčevića u osnovi bila ispravna, i da na nju upućuje stečeno povijesno iskustvo iz minulih razdoblja. Ali on je ujedno ukazao i na protivrječnosti u stavu pravaških vođa, pa je na jednom mjestu svoju misao formulirao ovako: »... nesumnjivo demokrati (Kvaternik i Starčević), premalo su uzeli u obzir diktatorsko, lažno i nasilničko obilježje Napoleonove vladavine«.

Osnovni zaključci koji su se nametali iz tih izlaganja mogu se svesti na dva vida. Prvo, da »diktatura koja guši prava i slobode svog vlastitog naroda ne može nositi slobodu drugom kojem narodu«; nije teško razabrati da su se te riječi odnosile na one koji su se u to vrijeme priklonili susjednim fašističkim režimima. Drugo, da je protuzapadna koncepcija koju su propagirali frankovci okupljeni oko tjednika *Hrvatski narod* potpuno suprotna koncepciji onih na koje su se pozivali kao na učitelje. Dograđujući u daljnjim člancima taj stav, on je za ove propagatore fašističkih orijentacija na jednom mjestu kazao da »slobodu hrvatskog naroda očekuju od onih koje su Starčević i Kvaternik od početka do kraja svoga života smatrali historijskim neprijateljima slobode hrvatskog naroda«.³

Zadržao sam se nešto više na ovom prilogu, jer su u njemu na najširoj osnovi iznijete misli koje je Cesarec razvijao u svojoj publicističkoj prozi posvećenoj razmatranju ideologije pravaških vođa. Članci koji su se poslije toga pojavili, s temom iz ovoga kruga, nisu mnogo razmicali tematske okvire, nego su uglavnom samo dopunjavali osnovne teze; ali i oni mogu pobuditi pažnju, jer je autor uspio neke postavke iskazati ponegdje potpunije i okretnije. Uostalom, oni su velikim dijelom nastali kao odgovor na napade tjednika *Hrvatski narod*. Kako je taj list pisanje A. Cesarca o Kvaterniku i Starčeviću predočio kao »profanaciju svete uspomene«, Cesarec je na ovaj polemički osvrt reagirao bilješkom »Povodom 'Profanacije svete uspomene'« (*Nova riječ*, 1939, br. 124), a nešto zatim uslijedili su članci »Kvaternik i Starčević — samo lažna firma« (*Nova riječ*, 1939, br. 126) i »Protiv orijentacije Starčevića i Kvaternika« (*Nova riječ*, 1939, br. 130).

Ne bih se htio u ovom trenutku posebno zadržavati na drugim člancima koji su u nekoj vezi s razmatranom temom (npr. »Šetnja po Torinu«, *Nova riječ*, 1939, br. 124, 125, 127 i dr.); osvrnut ću se sada na četiri rasprave štampane u časopisu *Izraz* 1940. i 1941. Ti radovi, sabrani zajedno, imaju malo više od pedeset stranica teksta; ali oni se, što je i razumljivo, po načinu obrade teme ponešto razlikuju od spomenutih novinskih članaka. U njima su u središtu pažnje koncepcije i gledišta Eugena Kvaternika; uz to, ovoj ličnosti i pravaštvu autor je prilazio sa mnogo širih

³ A. Cesarec, Protiv orijentacije Starčevića i Kvaternika, *Nova riječ* (Zagreb), 1939, IV, br. 130, str. 5.

aspekata, tako da je razmatrao i analitički sagledao mnoge značajne ideološke komponente. Izlaganje je zasnovao na proučavanju obilne građe, objavljene i arhivske, a mnogi zaključci do kojih je došao nove su spoznaje i unose nova osvjetljenja.

Već u raspravici »Ideološka pozicija E. Kvaternika« (*Izraz*, 1940, br. 7-8) usmjerio je pažnju na neke momente o kojima se u literaturi o Kvaterniku, čini mi se, malo govorilo. Cesarec je ukazao na to da je Kvaternik u svojoj djelatnosti, kao politički i publicistički radnik, bio zaokupljen širim spletom pitanja; nije se, naime, ograničio na iznošenje i pretresanje političko-nacionalne problematike, poput mnogih svojih suvremenika, nego je pokazivao također, mnogo više nego Starčević, posebno zanimanje za sadržaje socijalno-ekonomske prirode. Svoje tvrdnje Cesarec je obrazložio podacima koji su uvjerljivi, a kao podloga poslužila mu je Kvaternikova knjiga »Hrvatski glavničar« (1863), pa i druga, često rukopisna, građa. Ipak su u toj analizi idejnih koncepcija Eugena Kvaternika izvedeni neki zaključci koji se doimaju ponešto nategnuto; to se odnosi osobito na ona mjesta na kojima se ocjene socijalnih komponenata svode na tumačenje da je Kvaternik »s mnogo topline pisao i o radničkom proletarijatu, razumijevao njegove patnje...« i da predstavlja »po svom kršćanskom stavovišću prvog našeg kršćanskog socijala«. ⁴ Veći dio rasprave Cesarec je posvetio razmatranju strukture hrvatskog društva XIX st.; prikazujući glavne stranke, zadržao se osobito na Stranci prava, pa je svojim izlaganjem mnogo pridonio potpunijem upoznavanju njezine fizionomije. Svoja proučavanja, detaljno obrazložena, sažeo je na jednom mjestu ovako: »Svojim nepomirljivim državopravnim stavom, tražeći neustrašivo narodnu slobodu i nezavisnost... Stranka prava stajala je na krajnje lijevom krilu tadanjeg našeg političkog života predstavljajući sve do Rakovice stranku i pokret koji se, barem nacionalno, mogao smatrati revolucionarnim.« ⁵ I još jedno mjesto: »Stranka prava je svoj osnov nalazila u građanstvu i seljaštvu, vjerojatno više nego ova (tj. narodna stranka) u malom građanstvu i siromašnijem seljaštvu, otkuda također njena veća politička i socijalna radikalnost...« (str. 382). Kako je, međutim, Kvaternik imao jakog udjela u stvaranju njezina idejnog profila, to analiza ovih gledišta pridonosi, nesumnjivo, potpunijoj interpretaciji njegovih ideoloških pozicija. A o tome da je značenje Kvaternikovo u stvaranju pravaške ideologije bilo veliko, mnogo veće nego što se misli, govorio je Cesarec u jednom drugom prilogu, pa je, između ostaloga, naglasio da su mnogi proučavatelji (npr. V. Bogdanov) učinili Kvaterniku nepravdu kad su »i obzirom na hrvatsku politiku i obzirom na socijalnu borbu u Hrvatskoj 19.

⁴ A. Cesarec, Ideološka pozicija E. Kvaternika, *Izraz* (Zagreb), 1940, br. 7-8, str. 383. — U vezi s temom o E. Kvaterniku »kao prvom našem kršćanskom socijalu« dovoljno je podsjetiti samo na neke momente: E. Kvaternik je grčevito branio načelo »prava vlasnosti«, pa je to uradio i u sukobu s mladim pravašima 1871. (u pismu Edi Halperu i dr.); u napisu »Dva priloga hrvatskoj povijesti od 1868—1871« J. Šidak je citirao više mjesta iz njegovih članaka, iz kojih izbija stav da sve razlike »po razredih« treba potisnuti — do izvojevanja nacionalne slobode (Hist. zbornik, XIX—XX, 1966—1967, str. 352); karakteristična su također, uz ostalo, neka mjesta iz Kvaternikova »Dnevnika« na kojima je bilo govora o bosanskoj aristokraciji (v. M. Nehajev, »Rakovica«, str. 212). Čini se da je O. Keršovani umnogome imao pravo u ocjeni koju je o Kvaterniku iznio u povodu prikaza Cesarčeve drame (*Izraz*, 1940, str. 508—510).

⁵ A. Cesarec, Ideološka pozicija E. Kv., *Izraz*, 1940, str. 381—382.

vijeka vidjeli u Starčeviću jedinog, isključivog stvaraoca — (pa) i socijalne! — ideologije tadašnje političke, pravaške ljevice, imajući sve hvale samo za nj, a Kvaternika nigdje niti ne spomenuvši«. ⁶

Mislim da je ipak najznačajnija rasprava koja je izišla pod naslovom »Krizna stranke prava i naši 'komunari' 1871« (*Izraz*, 1941, br. 1, 3). Ona je pisana okretno, pregledno i živo, bez većih digresija koje bi odvodile od središnje teme, sa stanovitim smislom da se oblikuje nekoliko portreta; ona je, uz to, rađena na podlozi manje poznate građe, obrađuje temu o kojoj se, kako je s pravom rečeno, prije Cesarca i nije pisalo. Autor je ukazao na sukob do kojega je došlo u Stranci prava ljeti 1871. Koristeći se raznolikim materijalom, kao npr. uspomenama Frana Folnegovića, koje su objavljene u dnevniku *Hrvatska* 1902, ⁷ pa zatim pismima, osobito onima nadenim u zaostavštini, u zagrebačkom Gradskom muzeju, koje je Kvaternik uputio »nekako dva mjeseca prije sloma u Rakovici« svom stranačkom drugu i prijatelju Edi Halperu, Cesarec je tražio i nalazio izvore sukoba u nekoliko pravaca: u nezadovoljstvu i otporu na način kako je Kvaternik, izrazito sklon religioznosti, uređivao stranački list, u eventualnom »sporu o provedbi ili neprovedbi ustanka«, i najzad — a na tome će i biti težište — u razlikama koje su izbijale u stavu prema komuni u Parizu. Pišući dramu »Sin domovine«, kako navodi, on tada nije imao pred očima treći moment, kojemu je namijenjeno središnje mjesto u raspravi. Cesarec je uspio ukazati na to da je u stranci 1871. godine bilo članova, osobito u krugu mladih pravaša, koji su otvoreno ispoljili jake »simpatije za savremenu Parisku komunu«, a istupali su, čini se, i s novim pogledima o društvu i svijetu, kako se to može razabrati i iz vrlo karakterističnog pisma što ga je E. Kvaternik uputio 6—7. VIII 1871. Edi Halperu (»Uz nijekanje boga i domovine, indi i narodnosti, po načelih komune logično sledi i zatajenje prava vlasnosti. I naši ti liberalci reć bi da već nisu daleko i od te lepe nauke...«, navodi se pored ostalog). U čemu je značenje ovoga rada? Uz ostalo, u onome što je i sam Cesarec naglasio govoreći o pronađenoj korespondenciji. Na jednom mjestu on je o tome kazao: »... koncept pisma, pogotovo još s mjestima, koja je Kvaternik precrtao, predstavlja do danas možda najvažniji otkriveni dokument ne samo o naročitom predmetu, koji nas tu zanima, o odnosu dviju grupa u stranci prava 1871. spram Pariške komune, nego i o dubokoj krizi koja je te iste godine, baš i u vezi s Pariškom komunom, zahvatila cijelu tu stranku, naročito njezine vrhove«. ⁸

⁶ A. Cesarec, E. Kvaternik kao politički ekonom, *Izraz* (Zagreb), br. 4, str. 199.

⁷ Cesarec je u svom članku naveo »omaškom 'Slobodu' mjesto 'Hrvatske' koja je, u stvari, bila nastavak prve« (v. J. Šidak, Dva priloga ..., *Hist. zbornik*, XIX—XX, 1966—67, str. 347).

⁸ A. Cesarec, *Krizna stranke prava i naši 'komunari' 1871*, *Izraz*, 1941, br. 1, str. 23. — O Cesarčevim člancima posvećenim pravaštvu pisao je J. Šidak u pogovoru knjizi u kojoj je preštampana rasprava A. Cesarca (*Krizna stranke prava* ..., Zagreb 1951), pa je s pravom istakao da je Cesarec svojim prilogom »prvi upozorio na značajnu komponentu mladog pravaštva, o kojoj se prije nije uopće pisalo...« (str. 63). Zatim je ovo izlaganje dopunio novom gradom, kojom je neke pojedinosti još potpunije osvijetlio donoseći, uz komentar, Kvaternikovo pismo u cjelini s naknadnim dodacima (Dva priloga hrvatskoj povijesti od 1868—71, *Hist. zbornik*, XIX—XX, 1966—67, str. 346—352, 360—368).

Dva rada koja su izišla nekoliko mjeseci prije ovih rasprava (to su: »Eugen Kvaternik kao politički ekonom«, *Izraz*, 1940, br. 4, i »Eugen Kvaternik i ekonomski problemi njegova vremena«, *Izraz*, 1940, br. 5) nisu im samo vremenski prethodila. Njima je Cesarec zapravo započeo svoje izlaganje o ideološkim pozicijama ukazujući na to da se Kvaternik veoma zanimao za ekonomske probleme i da je pri tom do izražaja dolazio jače naglašen socijalni akcent. Cesarec i ovdje ističe neka protivurječja koja su se javljala. Ona se ogledaju i u presjeku analize ličnosti, koju je Cesarec na jednom mjestu fiksirao ovako: »...katolik i mistik već u samoj politici, (Kvaternik je) bio sagrađen od (naročite) duševne građe. Ipak, kroz sav njegov spiritualizam, kojim je gledao i na društvene pojave, probijao je kod njega jak socijalni protest, protest siromaha i parije«. ⁹

Iako na kraju neće biti potrebno sabirati zaključke i rezultate koji se nameću, istaći ću ipak neke momente.

Raščlanjujući obilnu građu, a služeći se i rukopisnim materijalom, Cesarec je osvijetlio prvu fazu pravaštva — kojemu je jedan od vođa bio Kvaternik — sa mnogo novih momenata. Uz to, pokazao je kako pravaški pokret prošloga stoljeća nema nikakvih bližih veza sa shvaćanjem i djelovanjem ljudi iz frankovačkih redova. Najzad, ukazao je na to — pišući u jeku prodiranja fašističkih koncepcija — kako frankovačko-klerikalni krugovi ni u unutarnjoj ni u vanjskoj politici nisu išli tragom onih koje su proglasili svojim ideolozima.

Očito je da je Cesarec Kvaterniku prilazio sa mnogo simpatija. U jednom od ovih radova pisao je o Kvaterniku kao o čovjeku koji je proživio život patnika, život siromaha, ^{9a} a raspravu »Ideološke pozicije E. Kvaternika« završio je riječima o »političkoj oporuci velikog i nesretnog borca i demokrata«. ¹⁰

Poslije onoga što je iznijeto neće biti potrebno detaljnije objašnjavati što je navelo A. Cesarca da 1940. objavi dramsko djelo »Sin domovine« u kojemu je na realističkoj podlozi prikazao društveno-politička zbivanja u drugoj polovici XIX st. i iznio u dramskom obliku životopis Eugena Kvaternika. Pobude su mogle biti različite. Nesumnjivo je ipak da su neki momenti imali osobito značenje i utjecaj. Izdvojiti ću tri.

Prvo, kao što smo vidjeli, Cesarec se odavna zanimao pitanjima iz političkog i društvenog života hrvatskog naroda. U nekima od priloga koje je objavio bavio se pravaškim pokretom i ideologijom njegovih vođa, a u prvom redu stajalištem E. Kvaternika. U polemici s krugovima sa desnice, usmjerenima profašistički, koji su se pozivali na Starčevića i Kvaternika, isticao je da su njihovi tobožnji učitelji bili zapravo iskreni demokrati i da su u unutrašnjoj i vanjskoj politici zastupali orijentaciju suprotnu onoj za koju se zalažu frankovačko-klerofašistički krugovi.

Drugo, A. Cesarec je u svome radu oštro žigosao oportunističko držanje u našem javnom životu i isticao potrebu odlučne aktivnosti, pa je stoga osobito cijenio i volio ljude iz naše prošlosti koji su bili proniknuti slobod-

⁹ A. Cesarec, E. Kvaternik kao politički ekonom, *Izraz*, 1940, br. 4, str. 201.

^{9a} Isto.

¹⁰ A. Cesarec, Ideološka pozicija E. Kvaternika, *Izraz*, 1940, br. 7—8, str. 387.

darskim duhom i nesebično prinosili osobne žrtve. U Eugenu Kvaterniku gledao je takvog »borca do posljednjeg daha«, kako je kazao u uvodnom dijelu drame, gledao je »prkosnika i pregaoca koji je pitanje hrvatske slobode u Austriji htio riješiti beskompromisnim djelom...« (Mjesto prologa, str. 5).

Treće, unatoč razlikama u ideologiji koje su postojale između autora drame i povijesne osobe u njoj ocrtane, mogu se lako uočiti simpatije prema rakovičkom ustaniku. Ali nisu samo borbenost i buntovništvo Eugena Kvaternika pridonijeli da se Cesarec prihvatio tumačenja njegove pojave, nego je na to utjecala i stanovita veza s njegovim utamničeničkim i emigrantskim udesom. U lijepo pisanom predgovoru, koji se ističe iskrenošću, sažetošću i dotjeranošću kazivanja, Cesarec je, između ostaloga, kazao:

»Ovu dramu nosio sam u sebi nekoliko godina i pronio je sa sobom pogotovo svim glavnim stanicama križnog puta, na koji je Eugen Kvaternik bio osuđen u domovini i svojim progonstvima, a koji se uslijed tih progonstava započeo u Rusiji, nastavio u Francuskoj, Italiji, Švicarskoj i završio opet u domovini i u Rakovici.

Na spomenutom početku tog njegovog križnog puta, već daleko od Hrvatske, u Rusiji, ta drama se u meni zapravo i rodila. Rasla je potom u Parizu, dozrela konačno u Zagrebu, gdje sam odmah poslije svog povratka prvi njen nacrt i prvih pet slika napisao u bijeloj samoći iza zatvorenih vrata.¹¹ Tako je to valjda najbolje i dolikovalo, dok se radilo o pisanju drame o toliko progonjenu i napačenu čovjeku, kako je to bio Eugen Kvaternik.

Bio je to čovjek ideje, a ne interesa, stalni plivač protiv struje, koja je gotovo po pravilu vodila u blato oportunitizma, po riječima sama Strossmayera, u »škopstvo«. Bio je borac do posljednjeg daha i od krupnih naših figura zapravo jedini prkosnik i pregalac, koji je pitanje hrvatske slobode u Austriji htio riješiti beskompromisnim djelom, a ne možda samo kompromisnim ili i beskompromisnim riječima.

Takav čovjek, takav izuzetak, ali i kao izuzetak simbol najpozitivnijih hrvatskih tradicija i energija, započetih možda još od Ljutovida Posavskog, koga je on obožavao i u kojega se, kao u vođu jednog davnog nacionalnog ustanka, htio ugledati, zaslužio je bez svake sumnje osobitu pažnju naše književnosti i umjetnosti, zaslužio ju svakako već davno prije nego što mu je ja sad kušam ukazati s ovom dramom.«¹²

Prije nego što je prešao na obradu, Cesarec je pažljivo proučio i sabrao obilnu historijsku građu nastojeći vjerno prikazati povijesne ličnosti. U jednoj izjavi, objavljenoj u listu *Novosti*, rekao je da je dramu napisao »u roku od tri godine, to jest od 1937. do 1940. uz male prekide«; govorio je, uz to, i o svojim istraživanjima, pa je, između ostaloga, naveo i ovo: »Da skupim materijal, ja sam studirao cijelu Kvaternikovu epohu i cijeli njegov život u najjačim i karakterističnim momentima. Trebalo je istraživati u Parizu, Zürichu, Torinu, Rimu, Milanu i Zagrebu, a dakako u Rakovici i njenoj okolici. Najviše materijala sabrao sam u Zagrebu,

¹¹ A. Cesarec je i poslije drugog povratka iz SSSR bio zatvoren i predan sudu (1938). Prema tome, ovom rečenicom diskretno je napomenuo da je prvih pet slika napisao u zatvoru (iza zatvorskih vrata).

¹² A. Cesarec, *Sin domovine*, Zagreb 1940, str. 5—6.

zatim u Parizu, a i u Rusiji, u Moskvi i Lenjingradu.«¹³ Te se teme dotakao i u predgovoru drame; tu je spominjao domaću literaturu (Nehajeva, Šegvića i dr.), obilnu književnu ostavštinu i istražni materijal o rakovičkom ustanku, pa je napomenuo i ovo: »Ja sam mogao (ovu) dramu dovršiti kad sam se pomirio s time, da sam za tu dramu sakupio ipak dovoljan materijal sa studijem Kvaternikove epohe u Moskvi, Parizu i Zagrebu, s potanjim upoznavanjem obilne Kvaternikove književne ostavštine, nađene u Rakovici, i omašnog istražnog materijala, sačuvanog o rakovičkom ustanku. Najposlije, Šegvićev ekscerpt prvog i drugog Kvaternikovog progonstva i 'Rakovica' Nehajeva, koji je od mene bio sretniji, pa dobio uvid barem u dio dnevnika o trećem progonstvu i doživljajima Kvaternikovim opet u domovini i o tome pisao u spomenutoj knjizi, bili su mi barem neki surogat za original dnevnika; moglo se započeti s konačnom izradom drame, što sam ove zime i izvršio.«¹⁴

Iz svega toga može se razabrati da je Cesarec dramu zasnovao na brižljivoj rekonstrukciji prošlosti i na oblikovanju ličnosti prema dokumentima. Sam je na jednom mjestu naglasio da je htio graditi »dramu u prvom redu na dramatizaciji činjenica.«^{14a}

Nastojanje da se stvori »dokumentarna drama« može izazvati znatne poteškoće i nedostatke, ako se pisac ograniči na dramatiziranje vanjskih događaja. No Cesarec je svoje djelo izgradio na mnogo široj osnovi. Izlažući činjenične i datumske razvojne linije, zadržao se na složenim procesima Kvaternikove prirode i na društveno-psihološkom objašnjenju njegova čina, a osim toga ocrtao je nekoliko povijesnih portreta i situacija kojima je upotpunio sliku epohe. Za razliku od romansiranih biografija, popularnih u svjetskoj književnosti u razdoblju između dva rata, u kojima je pisac obraćao glavnu pažnju na opisivanje važnih momenata iz života značajnih ljudi, Cesarec se u svojoj drami mnogo više udubio u atmosferu vremena iz kojega je izrastao njegov junak.

No, držeći se povijesne građe, Cesarec nije ostao bezličan dramatičar koji bi samo vjerno prenio »na scenu našu historiju« — kako su neki isticali, nego ju je izložio mirno, iako kritički; u djelo je upleo i nekoliko prizora u kojima nije težište na povijesnom sadržaju ni na povijesnim ličnostima (slika II sa purgerima, radnikom i seljakom, npr.), pa je tu pogotovo dao izraza svojim progresivnim pogledima na svijet i društvo. Treba spomenuti i završnu scenu koja nam simbolički nagovještuje težak udes Hrvatske, izložene poslije propasti ustanka još većem pritisku. Gradski stražar pojavljuje se na kraju djela i zauzima mjesto u sredini scene — »zabacio na leđa ruke i isprsi se tako fiksirajući publiku« — dok purgeri, ugledavši ga, bježe bez riječi.

U predgovoru je Cesarec naglasio kako život Eugena Kvaternika, »pun burnih preloma, obrata i događaja«, sadrži takve elemente koji upućuju

¹³ —mk.—, Politička epoha hrvatskog naroda 19. st. na pozornici ..., *Novosti* (Zagreb), 1940, 21. VI, br. 169, str. 13. — Upozoravam na podatak u izjavi da je do nove građe došao također u Moskvi i Lenjingradu; ekscerpti iz ovih proučavanja i zaostavštini nisu nađeni.

¹⁴ A. Cesarec, *Sin domovine*, Zagreb 1940, str. 8. — Očito je da je Cesarec proučio obilnu literaturu o Kvaterniku. Ali nekim se poznatijim radovima, čini se, nije služio; među njima je i studija F. Šiškica (Zagreb, 1926).

^{14a} Isto.

na obradu u dramskoj formi. No, prateći sudbinu središnjeg scenskog lika, nije inzistirao na vanjskim zbivanjima, na radnji s efektinim zapletima i raspletima. Jednostavnim sredstvima, služeći se mnogim kratkim scenama, kronološkim je slijedom iznio pojedine momente iz života glavne ličnosti. U 15 slika s epilogom prikazao je političko djelovanje Eugena Kvaternika od godine 1860, kad se nalazio kao prognanik u Zürichu, pa do ustanka i pogibije 1871.

Ovu dramsku biografiju proširio je i dopunio mnogim karakterističnim pojavama iz hrvatske prošlosti onoga vremena. Na pozornicu je izveo nekoliko istaknutijih političkih osoba iz redova glavnih političkih stranaka, narodne i pravaške (Eduard Halper, Milutin Matok, Ivan Vončina, Ante Starčević i dr.), pa je na toj osnovi osvijetlio društveno-političku pozadinu Hrvatske šezdesetih godina; onima u javnom životu, koji su sve više naginjali oportunističkom držanju Cesarec je suprotstavio karakterne osobine svoga scenskog junaka.

U takvom sklopu autor je pružio nekoliko zaokruženih i dramski napetih prizora (npr., slika VIII); u nekim situacijama prelio je tekst uzbuđljivim lirizmom (slika VI) i, što je glavno, umjetnički je oblikovao dramsku ličnost koja je po mnogim svojim osobinama psihološki i društveno složena, a u književnom djelu doima se konkretno i živo.

Najviše je uspio u VIII slici, koja se ističe ne samo dobrim karakteristikama nekoliko ličnosti nego i stanovitom scenskom snagom. Vrlo je slikovito oživio psihološki profil pravaških vođa A. Starčevića i E. Kvaternika; postigao je to izgradivši specifičan način njihova izlaganja i prosuđivanja događaja: u držanju, u govoru (individualnom i karakterističnom), u reagiranju na različite pojave očitovale su se među njima razlike. Suprotstavljajući realističkoj i racionalnoj analizi Starčevićovoj zanesenjačku prirodu Kvaternikovu, sklonu misticizmu i vjerskim zanosima, Cesarec je u takvim kontrastima našao elemente za dramske konflikte. Dok u predvečerje rakovičke bune Starčević ističe »potrebu opreza i tačne procjene položaja«, Kvaternik se odlučuje da mimo znanja svojih stranačkih drugova, s užim krugom istomišljenika, »izvrši svoj poziv života«.

Za ilustraciju navest ću nekoliko fragmenata iz te scene (str. 104—106): »Halper: ... Eugene, ti znaš koliko te ja volim i poštujem! ... I baš zato, jer si mi drag, dužan sam ti reći: ne gledaj u svom divnom zanosu za domovinu toliko na nebesa nego pogledaj više na zemlju...

Kvaternik: Ja i na zemlju gledam ... kako ti to možeš ... ?

Halper: Ti gledaš, ali na naočari, koje nisu kao ta tvoja stakla nego obražuju sve, sve pokazuju onako kako bi ti htio vidjeti! I to je upravo ono tvoje vjerovanje u čudo, u čudo, u koje ja ne vjerujem i bolje je da i ti ne vjeruješ, jer to je, bojim se, svi se bojimo, tvoja propast ... propast i dalekosežnija, veća, nego što sâm misliš... .

Kvaternik: Uništi mi vjeru, uništio si i mene! Što sam ja onda, što moj poziv, moje djelo?

Halper (Starčeviću): A što ti misliš o svemu tome, poštovani naš Starče?

Starčević: Ja mislim ono što mi kazuje razum... . Ja nisam za mlitavost, ali ni za zanesenost, a naš Eugen je u tom pogledu zbilja pošao pre-daleko... .

Kvaternik: A ako ja ljude hoću na radnju za slobodu baš i ganuti činom, i činom u vezi s vjerom, koja nosi korist već u sadašnjem životu? Što onda tom činu može smetati zanesenost? Nije li to samo podstrek čina?

Starčević: Ali može biti i podstrek neuspjeha, štete, a ne koristi. Uzmimo stvar kakva je, pred Halperom možemo o tom govoriti. . . Ti odavna, a pogotovo od zrinjsko-frankopanske naše proslave, naginjesh na čin, koji bi imao biti u ustanku u Granici. Stanje u Granici je doista takvo, da svaki graničar ima nad sobom toliko careva, koliko je u Granici ljudi, koji plaću beru, i svaki taj car može ga, nekriva i nedužna, samo ako hoće, na vješala dognati. Ne vlada li zbog toga u Granici nezadovoljstvo? Zacijelo da vlada. Ne postoji li mogućnost da Granicu pobuniš? Zacijelo da postoji. Ali od početka bune do njena uspješna konca je ponor, koji treba premostiti, a da li je tako sigurno da će ti to uspjeti?

Kvaternik: Tu se pokazuje potreba vjerovanja. . .«

Slike od IX do XV prikazuju ustanak s Kvaternikom, Rakijašem i Bachom na čelu, a radnja se odigrava u Rakovici, Drežniku, Plavči Dragi, Plaškom i u klanцу Ljupče-planine. U njima se Cesarec više-manje ograničio na registriranje sudbine ustanka. Prema tome, te kronike zaostaju za prethodnim prizorima, mada u njima ima zanimljivih detalja koji ilustriraju odnose među ustanicima.

Crtajući složenu prirodu Eugena Kvaternika, Cesarec je prikazao političkog radnika protuaustrijskog raspoloženja, protivnika politike »krzmanja, straha, neiskorišćavanja snaga«, beskompromisnog borca koga ni najveća oskudica ne može slomiti ni pokolebati. U svojoj analizi nije zanemario da pokaže i druge osobine njegova karaktera. Cesarec je iznio kako je Kvaternik u svome djelovanju ispoljio crte naivnog zanesenjaka, a u ocjeni događaja i ljudi bio često lakovjeran i nestvaran, pa se upuštao u nerealne kombinacije, upadao u religiozne zanose i, u životnim nevoljama osobito, utjecao se mističnim snovima praznovjerno ističući da Providnost »ravna svijetom«, da će ona donijeti spasenje narodu, a njemu, Kvaterniku, odrediti udio u tom činu.

Međutim, ovim osobinama Kvaternikove ideologije i psihologije Cesarec je ipak posvetio manju pažnju, budući da ga je u prvom redu privlačila pozitivna strana ličnosti. Dovoljno je upozoriti na dva momenta koja nisu neznčajna u životu Kvaternikovu. Riječ je o tzv. Tajnoj knjizi i o odnosu prema Levinu Rauchu. Dodirujući ih uzgred u svojoj drami (str. 20 i 83), Cesarec je to iznio na način koji ne osvjetljuje potpuno pravo stanje stvari. Te pojedinosti, koje se nesumnjivo mogu označiti kao slabosti čovjeka, nesposobnog da prosudi ljude i njihove planove, pisac je prikazao tako da pridonose besprijekornosti lika.

Na suradnji L. Raucha i E. Kvaternika zadržao se detaljnije M. Nehajev u svojoj povijesnoj monografiji »Rakovica«, istina, ne ulazeći u kritičku ocjenu njihovih pregovora. Poglavlje posvećeno tim odnosima završio je riječima: »Poslije Rauchova pada na njemu (Kvaterniku) je ostao odium prijateljstva s čovjekom kojega je srušilo Lonjsko polje.«¹⁵ Josip Horvat u ocjeni Nehajevljeve knjige u obliku prigovora rekao je za ovu epizodu s L. Rauchom kako »nepokolebljivi načelni starčevićanac sklapa kompro-

¹⁵ M. Nehajev, *Rakovica, Obzor*, 1933, br. 111.

mise za koje nisu postojali opipljivi elementi uspjeha.«¹⁶ A sâm je Kvaternik u svome »Dnevniku« zabilježio na jednom mjestu kako se ponudio Rauchu za političkog tajnika, tražio i dobio od njega potporu za spis »Is- točno pitanje« i mnogo očekivao od razgovora s njim, pa je poslije jed- nog sastanka zapisao: »Bit će to sjeme velikog drveta.«¹⁷ Cesarec je, me- đutim, naveo iz tih susreta samo to kako je Kvaternik odbio Rauchovu ponudu da bude u vladi ili arhivar u državnom arhivu, jer se neće »za koru kruha dati zapreći (ni) u mađaronska kola« (str. 83). — Otokar Keršovani napomenuo je u prikazu drame da je bilo potrebno jače fiksi- rati »historijsko-kritički odnos prema tom heroju hrvatskog malograđan- stva, koji u sebi još nije uspio savladati neke elemente feudalne ideolo- gije.«¹⁸ Za ilustraciju te tvrdnje dovoljno je navesti neke odlomke iz Kva- ternikova »Dnevnika«, kako su ih pružili K. Šegvić i M. Nehajev. Upravo u odjeljku u kojemu se govori o Rauchu Kvaternik je 29. III 1868. zabi- lježio: »Govorismo o aristokraciji bosanskoj, da treba ih štititi u njihovu imetku. Pristadoh na to; dodah: i u vjeri« (M. N.: Rakovica, 1944, str. 207).

Međutim, te su napomene neznčajne ako se procjenjuju u sklopu široke i složene osnove na kojoj je Cesarec prikazao scenskog junaka u svojoj dra- mi. Glavna vrijednost djela sastoji se upravo u autorovoj sposobnosti da objektivno i kritički ocrtava povijesni lik koji na pozornici živi stvarnim životom, i da daje umjetničku rekonstrukciju povijesne atmosfere iz koje izvire povijesne ličnosti.

Objavljivanje, a osobito prikazivanje te drame u Hrvatskom narodnom kazalištu 21. VI 1940. dočekano je s velikim zanimanjem. O njoj se vrlo mnogo pisalo i govorilo, pretežno s velikim priznanjem, pa je i nagrađena Demetrovom nagradom. Ocjene su ponajviše bile pohvalne, često i vrlo pohvalne. No u jednom dijelu štampe, one desne, bilo je prikaza u kojima je do izražaja dolazilo kolebanje, ili su se nastojali potcijeniti ostvareni do- meti, ili je pojava djela dočekana s grubim i drskim insinucijama. Neki od njih, ponešto zbunjeni, postavljali su pitanje: zašto se Cesarec »kao jedan od najizrazitijih i borbenih marksista dao na proučavanje životne drame najvećeg hrvatskog idealiste«. To je pitanje iznio, npr., u svojoj recenziji Dušan Žanko; ali on je ipak kazao niz pozitivnih konstatacija kao npr.: »Moramo odmah lojalno priznati, Cesarec nije iskrivio Kva- ternikov lik, pače je u nekoliko momenata iskreno i toplo progovorila Kva- ternikova vjernička duša.«¹⁹ Međutim, Ljubomir Maraković u opširnom prikazu, pisanom uglavnom netrpeljivo, iznio je mnogo podvala, kao što je ova: »Šta je još moglo navesti g. Cesarca na to da baš on preuzme taj posao oko Kvaternikove drame, čini se da se očituje iz činjenice, da je sestra Kvaternikove Ružice bila Demetrovićeva, i da se i inače oko te historijske zgode spominju imena, koja su poznata iz lista, u kojemu je g. Cesarec saradivao...«²⁰ Prikaz Branimira Livadića zasnovan je na

¹⁶ J. H. (orvat), Rakovica, *Obzor*, 1933, br. 111.

¹⁷ M. Nehajev, Rakovica, 1944, str. 204.

¹⁸ V. Dragin (tj. Otokar Keršovani), *Sin domovine, Izraz* (Zagreb), 1940, br. 9, str. 508—509.

¹⁹ D. Žanko, *Sin domovine, Hrvatska smotra* (Zagreb), 1940, br. 7—8, str. 443.

²⁰ Lj. Maraković, *Sin domovine, Hrvatska straža* (Zagreb), 1940, 16. VII, br. 159.

mirnom i analitičnom razmatranju djela, pa tu nalazimo i ove sudove: »U okviru tog Cesarčevog prikazivanja tipične hrvatske revolucije izdizali su se prikazi naših političkih i socijalnih prilika, izdizala su se mnoga lica našeg javnog (života) . . .«²¹ Usporedo s tim javljale su se izrazito pozitivne, čak vrlo pohvalne ocjene. Ivan Goran Kovačić posvetio je drami dva teksta; u jednom od njih kazao je i ovo: » . . . valja naglasiti da ova Cesarčeva drama ima u sebi jedan zanos, jednu vjeru, koja nije nikada ni u jednome njegovu djelu našla tako čist izražaj. Cesarec, taj možda naš najjači psiholog, često hladan psihoanalitik, vanredno oštrouman kritik, možda najčvršći polemičar — donosi dramu punu hrvatskih suza, dramu koju ne može doživjeti nijedan gledalac lišen tih osjećaja, gledalac koji neće biti ganut pjesmom graničara i buntovnika što ju je zacijelo i August Cesarec tiho pjevunio slijedeći križni put Eugena Kvaternika . . .«²² Pjesnik Vlado Kovačić, u to vrijeme redoviti kazališni kritičar, koji se isticao dobrim zapažanjima, kazao je između ostaloga: » . . . I zaista. Rijetko je kod nas napisano jedno djelo ne samo s toliko solidnim poznavanjem historijskog materijala, već i s jednim intimnim i upravo krvavim odnosom prema temi, koja je istodobno simbolizirala i vlastitu emigrantsku sudbinu. . .«²³ Književnik Ivo Kozarčanin progovorio je također vrlo toplo u opširnoj recenziji, koju je objavio u *Savremeniku*, pa je, ističući mnoge kvalitete, iznio i ovo: »Plastična i životno uvjerljiva Kvaternikova figura zrači iz svake slike i svakog prizora ove drame. To nije samo jedan čovjek i jedan borac, nego kroz Kvaternika govori opći hrvatski narodni otpor i borba, ono najskrovitije i najbitnije što ima jedan narod. . . Činjenica je da je 'Sin domovine' osobito i originalno scensko djelo, koje je vrlo obogatilo našu dramsku književnost i koje će zacijelo godinama biti na repertoaru, koliko zbog svog sadržaja i opće političke problematike koju analizira, toliko zbog svoje plastičnosti i scenske snage. . .«²⁴ I najzad — da ne nabrajam ovu dosta opširnu građu — navest ću veći prikaz, što ga je pod pseudonimom V. Dragin objavio Otokar Keršovani u časopisu *Izraz*. Keršovani je ukazivao na mnoge odlike, ali je iznio, kao što smo djelomice vidjeli, i neke prigovore; u osnovi je prevladalo ovo mišljenje: »'Životna drama Eugena Kvaternika' odavna je privlačila sve one koji imaju interesa ne samo za hrvatsku političku prošlost, nego i za probleme koje ona postavlja. . . Nehajev je povodom pedesete godišnjice rakovičke bune skupio zanimljiv materijal, objavljen od Matice Hrvatske. Ali Nehajev nije uspio u svom, uostalom nedovršenom djelu, da pruži onu prijeko potrebnu historijsku analizu . . . Cesarec raspolaže tim elementom — pravilnom, naučnom metodom analize društvene stvarnosti onoga vremena . . . D. Žanko je postavio pitanje, kako (to da) se Cesarec kao jedan od najizrazitijih marksista dao na pisanje životne drame najvećega hrvatskog idealiste, mučenika za ostvarenje hrvatske države. . . Postavljajući

²¹ Branimir Livadić, *Sin domovine*, *Hrvatska revija*, 1940, br. 8, str. 439.

²² Preštampano u knjizi: *Goran Kovačić*, »Izabrana djela«, Zagreb 1951, str. 343; v. također: *Eseji i ocjene*, 1946.

²³ Vlado Kovačić, *Sin domovine*, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 1940, 24. VI.

²⁴ Ivo Kozarčanin, *Cesarčeva drama o Kvaternikovoju buni*, *Savremenik* (Zagreb), 1940, ser. II, br. 5, str. 109—110.

to pitanje, Žanko je pokazao da je sasvim nesposoban da razumije suštinu i značaj moderne materijalističke historijske metode. . . »²⁵

Eto, to su neki fragmenti koji ukazuju na sudbinu djela u našoj književnoj kritici; ali kako u njima nailazimo također, istina fragmentarno, i na mišljenje autora o ličnosti Kvaternika, oni zapravo znače i mali prilog literaturi o rakovičkom ustaniku.

SUMMARY

In the introduction the author puts the stress upon the fact that August Cesarec dedicates the important part of his publicity and literary activity to the analysis of the young Rights movement and of the personality of Eugen Kvaternik. It is true, though, that in the twenties he did not give much weight to these subjects, but still he did not quite leave them out of his work — e. g. the treatise on Stjepan Radić (1925). Only towards the end of the thirties, in the second decade of the in-between-the-wars period, he came out with a series of texts on those subjects. When writing he was mainly incited by a distinct feeling of the need to start a personal fight with the propagators of the fascism in our parts and to react forcefully against certain interpretations of the works of A. Starčević and E. Kvaternik in pro-fascist press. A. Cesarec repeatedly pointed to the fact that the political and social conceptions of the founders of the Rights movement were completely opposite to the conceptions of the clerical and Frank movements supporters, who claimed A. Starčević and E. Kvaternik as their teachers.

The author considered that the publicity papers on the subject of the Rights movement were of double nature: the articles published in the weekly »Nova riječ« (»The New Word«, 1939) showed more or less polemic tendencies; while the texts published in the magazine »Izraz« (»The Expression«, 1940, 1941) represented entirely worked out treatises on the events, written mostly analitically and calmly. In them, A. Cesarec brought a new light on the personality of E. Kvaternik and the coming on of the Rights movement. Doubtlessly the most important amongst them was the treatise »On the Crisis of the Party of Rights and our 'Commune' People« in 1871; based on a less known subject it deals with a theme not really discussed before A. Cesarec's attempt.

The last chapter of this composition brings an account of the play »Sin domovine« (»Son of His Homeland«, 1940); A. Cesarec dramatized the biography of E. Kvaternik, trying to give a clearer insight into the events of that period. The analysis of the play points to a series of important moments: A. Cesarec's incentive to work out this theme, his attitude towards the central character, his attentive and faithful reconstruction of the past, many good or less good sides in his building up of the structure of the piece, and finally the attitude of the critique towards the play.

²⁵ V. Dragin (tj. O. Keršovani), *Izraz*, 1940, br. 9, str. 508—510; — v. preštampano: *Hrvatsko kolo*, 1949, br. 2—3, str. 494—496.